

Mirosław Jankowiak

Akademia Nauk Republiki Czeskiej /

Academy of Sciences of the Czech Republic

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6212-1463>

e-mail: mirek.jankowiak@gmail.com

Północna grupa gwar białoruskich jako przykład związków z sąsiednimi grupami etnicznymi i językami

The Northern group of Belarusian subdialects as an example of relations with neighboring ethnic groups and languages

Паўночная група беларускіх гаворак як прыклад сувязей з суседнімі этнасамі і мовамі

Wprowadzenie

W ostatnich kilkudziesięciu latach powstało wiele prac naukowych poświęconych tematyce gwar białoruskich. Jedne aspekty czy areały zostały opisane bardziej szczegółowo, inne doczekały się tylko ogólnej charakterystyki. Tematyce północnej grupy gwar poświęcono do tej pory niewiele miejsca w białoruskiej lingwistyce, choć niewątpliwie jest ona ciekawa nie tylko z punktu widzenia struktury, tj. występowania szeregu cech np. łączących gwary białoruskie, bałtyckie i pskowskie, ale również ze względu na swoją genezę.

Grupa północna została dostrzeżona przez językoznawców dzięki wydaniu *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* [ДАБМ 1963] – zasięg występowania niektórych cech fonetyczno-gramatycznych i leksykalnych pokazał na ewidentne związki z gwarami bałtyckimi oraz gwarami średnio-wielkoruskimi, a dokładniej z północno-zachodnimi (pskowskimi, smoleńskimi i nowogrodzkimi). Pierwszego ogólnego opisu, w tym próby przedstawienia genezy, dokonano w publikacji *Lingwistyczna geografia i ugrupowanie gwar białoruskich* [ЛГ 1968: 223–230]. Próby charakterystyki wybranych aspektów, w oparciu o nowsze prace, podjęła się Wiera Astrejka z Instytutu Językoznawstwa NANB w swoim artykule pt. *Grupa północna gwar białoruskich jako jedna ze stref międzyjęzykowego oddziaływania* [Астрейка 2006]. Pewne informacje przynosi nam także wspomniany

powyżej *Dialektologiczny atlas...*, *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* [ЛАНГ 1993–1998] a także podręczniki do dialektologii białoruskiej [Блінава, Мяцельская 1980; Крывіцкі 2003; Barszczewska, Jankowiak 2012: 134].

W niniejszym artykule chciałbym przybliżyć czytelnikowi w miarę pełną informację o analizowanej grupie gwar północnych a, przede wszystkim, odnieść je do badanych przeze mnie gwar białoruskich na terytorium Litwy i Łotwy. Wcześniejsi badacze nie analizowali tego zagadnienia z wykorzystaniem materiałów zebranych na obszarze współczesnej Litwy i Łotwy.

Areál występowania

Po raz pierwszy na istnienie północnej grupy gwar północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego dialektolodzy zwrócili uwagę w latach 60. XX w., kiedy wydano *Dialektologiczny atlas języka białoruskiego*. Jak widać na mapie zamieszczonej w *Lingwistycznej geografii i ugrupowaniu gwar białoruskich* południowy zasięg przebiega orientacyjnie po linii: Postawy – Wilejka – Dokszyce – Krupki – Sienno – Łoźna [ЛГ 1969: Капра № 74]. Białoruscy lingwiści wskazują na związki z sąsiednimi językami i dialektami, ale nie określili areału funkcjonowania tejże grupy w odniesieniu do gwar białoruskich poza granicami Białorusi. Mając na względzie sporządzoną wcześniej granicę występowania na obszarze Białorusi można jednak założyć, że przynajmniej część z cech typowych dla tej grupy powinna funkcjonować w gwarach białoruskich po stronie Litewskiej (rejon święciański i ignaliński) oraz na obszarze południowo-wschodniej Łotwy. Niektóre z tych cech zostały potwierdzone w *Słowniku gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi* oraz w publikacjach autora [СПЗБ 1979–1986; Jankowiak 2018; 2022]. Inne nie występują powszechnie na analizowanym obszarze i mają charakter wyspowy. Przy analizie niżej ukazanych cech brane były materiały z badań terenowych przeprowadzonych przez autora osobiście (Łotwa – ok. 300h, Litwa – ok. 100h) a także materiał zamieszczony we wspomnianym *Słowniku* [Jankowiak 2009; 2018; 2022; СПЗБ 1979–1986].

Charakterystyka

Jak zwraca uwagę W. Astrejka, dla analizowanej grupy gwarowej typowe jest przede wszystkim występowanie określonej leksyki oraz cech leksykalno-semantycznych, w mniejszym stopniu fonetyczno-gramatycznych [Астрейка 2006: 25]. Poniżej omówione zostaną wybrane cechy z odniesieniem do gwar białoruskich, funkcjonujących po litewskiej i łotewskiej stronie granicy. Większość omawianych leksemów odnosi się do rzadko używanych w życiu codziennym nazw i bardzo często są to wyrazy typowo „kwestionariuszowe”, dlatego też odnośnik „nie zanotowano na obszarze Litwy i Łotwy” oznacza, że nie ma ich w СПЗБ oraz materiałach autora, ale mogą np.

występować sporadycznie czy też na poziomie idiolektu, a przeprowadzenie kolejnych badań z kwestionariuszem może potwierdzić ich rzadkie lub wysoce występowanie.

Cechy leksykalne i leksykalno-semantyczne

- a) Ukazujące na związki z gwarami rosyjskimi:
- Leksem *krasý* 'стая ваўкоў і сабак падчас цечкі / stado wilków i psów w okresie cieczi', leksem potwierdzony w rejonach dokszyckim, głębockim, miadziolskim, połockim, postawskim i wierchniedzińskim [ЛАБНГ I: Карты № 77, 78, СПЗБ II: 520]. Zarówno to słowo, jak i jego pochodne, tj. *krasavácca* i *padniácca na krasý* 'знаходзіцца ў стане цечкі: пра ваўкоў і сабакі / znajdować się w stanie cieczi: o wilkach i psach' nie zostały potwierdzone dla obszaru Litwy i Łotwy w dostępnych materiałach w *Słowniku* [СПЗБ II] i materiałach własnych autora. W. Astrejka kwalifikuje ten leksem i jego formy jako archaiczne dla białoruskiego systemu dialektalnego [Астрейка 2006: 25].
 - Leksem *kryló* 'отвал у плуга / odkładnica u pług'a' funkcjonuje również w tym znaczeniu w sąsiednich gwarach rosyjskich [Астрейка 2006: 26], niepotwierdzony dla obszaru Litwy i Łotwy, nienotowany w СПЗБ.
 - Leksemy *zyb*, *zybún*, *zybalica*, *zybaŭka*, *zybúcha*, *zybúška*, *zybiná* 'зыбкае топкае балота; забалочаны бераг на балоце; каля возера / grząskie bagno; zabłocony brzeg bagna; koło jeziora' rejonu postawski, wilejski [СПЗБ II: 331], niepotwierdzone dla gwar białoruskich obszaru Litwy i Łotwy, w podobnym znaczeniu notowane w gwarach nowogrodzkich *zyb* 'тина, вязкое место / grzęzawisko, grząskie miejsce' [CPHG XII: 15].
 - Leksem *kúpina* 'кучка зямлі нарытая кротам; магільны насып / kupka ziemi zryta przez kreta, nasyp nadmogilny' [СПЗБ II: 573, 574; ЛАБНГ II: Карты № 60, 61]. Leksem będący prawdopodobnie innowacją i / lub podtrzymywany wpływem sąsiednich gwar rosyjskich [Астрейка 2006: 26]. Wyraz niepotwierdzony w materiałach odnoszących się do gwar białoruskich obszaru Litwy i Łotwy.
 - Leksem *taganý* 'прыстасаванне ў выглядзе трох пераплеценых уверсе калкоў, на якое падвешваецца калыска / przyrząd w kształcie trzech splecionych na górze kołków, na których podwieszano kołyskę'. Leksem notowany w gwarach białoruskich rejonów: beszenkowickiego, lepelskiego, siennieńskiego i uszacckiego [СПЗБ V: 77; ЛАБНГ III: Карта № 179]. Niewykluczone, że słowo to jest pochodzenia niesłowiańskiego (< tatarskie *tagan*

‘łoże; podstawa; stojak’) i zostało przeniesione wraz z ludnością staroobrzędową [Астрейка 2006: 27].

- Leksemy nazywające rękojeść kosy: *páliec* i *paliúch*. Występują nie tylko w gwarach białoruskich północnej Białorusi, ale także m. in. w rosyjskich gwarach pskowskich, potwierdzone także dla gwar białoruskich obszaru Łotwy: *Паліц – ручка ў касе, кароценькая* Istra / Pasiene pow. lucyn [СПЗБ III: 357].
- b) Ukazujące na związki z językami i dialektami bałtyckimi:
 - Leksemy *grýža*, *grýžyna* ‘бручка / brukiew’ również typowe dla grupy północnej [ДАБМ 1963: Карта № 276] traktowane przez lingwistów jako zapożyczenie z języków bałtyckich [Астрейка 2006: 27]. Notowane zarówno po litewskiej, jak i łotewskiej stronie granicy. Na Litwie zostało potwierdzone w rejonie ignalińskim i święciańskim: *Г’рыжына добрая* Malkuny rej. ign.; *Г’рыжыны налупіць, накроіць, зварыць, а потым натаўчэць, смашна* Rakowskie rej. święc., a na Łotwie w pow. dyneburskim i pow. lucyńskim: *Г’рыжына вырасла добрая* Skrudaliena pow. dyneb.; *Г’рыжына такая дуплаватая* Pasiene pow. lucyn.; por. lit. *griėžtis* ‘ts.’ [СПЗБ I: 490; Jankowiak 2022]. *Grýžyna* notowana była również na Łotwie przez badaczy polszczyzny łotewskiej (por. badania M. Ostrówki).
 - *Kúka* ‘палка з тоўстым канцом, калатушка / pałka z grubym końcem, pobijak’ – występująca na Białorusi m. in. w rej. postawskim [ЛАБНГ II: Карта № 280]. Notowana w gwarach białoruskich na Łotwie: *Былі камы на полі, іх разбівалі дзеравянымі кукамі. Кука як дзеравяны малаток* Raguliszki pow. dyneb. [СПЗБ II: 559, 560], por. lit. *kukà* ‘ts.’.
 - Leksem *kavialá* ‘кавяла / szczudło’, występuje w gwarach białoruskich obszaru północnej Białorusi (rej. postawski, dokszycki) [ЛАБНГ III: Карта № 101], a na Łotwie w pow. dyneburskim: *Кавяла сдэлана і ходіт на кавёлах* Raguliszki pow. dyneb. [СПЗБ II: 355].
 - Leksem *pútra* ‘саладуха / potrawa z mleka dogęszczona zazwyczaj mąką, o kwaśnym smaku’, funkcjonuje w rejonach: głęboczkim, wierchniedźwińskim, postawskim, brasławskim, wilejskim [СПЗБ IV: 194; ЛАБНГ IV: Карта № 390], na Łotwie notowane w postaci *skabarútra*: *Крупа, картошка і кіслага ўложэць – і гатова скабанутра* Raguliszki pow. dyneb. [СПЗБ IV: 433]; por. lit. *putrà* ‘ts.’, łot. *putra*, *skābputra* ‘страва з малака / potrawa z mleka’. Wyraz potwierdzony również w materiałach autora na obszarze Łotwy.

- Leksem *mialión, miélin* 'кiй, пры дапамозе якога прыводзяць у рух верхні камень ў жарнавах / kij, пры помocy ктóрегo вправia сiя в рух вiерхнi камiе́н в жaрнaх' – слoвa нoтoвaнe в рeжoнaх вiерхнiедзвiнскiм, рoсoнскiм oрaз нa oбсaрзe Ётвy (pow. dyneburski i Ludzy): *Мялён у жорнах* Raguliszki pow. dyneb.; *Мялён быў круціць у жорнах* Pasiene pow. lucyn. [СПЗБ III: 103, 104; ЛАБНГ IV: Кaртa № 293], W. Astrejka зaлiчылa дo бaлтызмóв, aтoрзy СПЗБ нe вcкaзyжa нa тaкiе пoчoдзeнiе.
- Leksem *dziahnó* 'кaнaплiaнae мaлaкo, cтpaвa, пpыгaтaвaнaя з кaнoплiaў / mleko konopne, jedzenie przygotowane z konopii', слoвo пpaвдoпoдoбнe пoчoдзeнiя бaлтыцкiгo, вьcтeпyючae в рeж. вiерхнiедзвiнскiм, рoсoнскiм, шaркoвcцзычнy, глeбoцкiм, мiадзiолcкiм, дoкcзыцкiм, лeпeлcкiм, бopыcовcкiм i iн. [СПЗБ II: 63], нeпoтвeрдзeнe длa гвaр oбсaрy Лiтвy i Ётвy.
- Leksem *póŭnata* 'пoўня мeсцa / пeлнiя кciężycy' – jecт тo вьрaз нoтoвaнy нa рóлнoс oд лiнii: Пoстaвy – Глeбoкiе – Ушaцзe – Пoлoцк – Гoрoдoк – Вiтeбcк. W СПЗБ пoтвeрдзeнe вьcтeпoвaнiе нa oбсaрзe Лiтвy длa рeж. iгнaлiнcкiгo i швiцiа́нcкiгo: *Пoўнaтa* Rakowskie rej. швiц.; *Дpyгaя квaдpa дa пoўнaтy* Malkuny rej. iгн. [СПЗБ IV: 59]. Як звpaцa yвaгe W. Astrejka зa вьплывeм jэзыкóв бaлтыцкiх (зaпeвнe тpaнcфoрмaцiя лiт. *pilnatis* 'ts.' з бiа́л. *поўнае* 'пeлнe, пeлeн') пpзeмaвiа aкceнт oрaз aспeкт aрeaлнy, тj. рoзпoвcцзeчнiенiе cлoвa [Аcтpeйкa 2006: 28].
- Leksem *žuravy, žóрай, žórab* 'хвaрoбa cкypы / choroba skóry' [ЛАБНГ III: Кaртa № 67; Аcтpeйкa 2006: 28], пoчoдзaчy з лoтeвcкiгo *dzērvju zābaki* 'ts.' (дoслoвнiе: жyрaвiе бyтy). Бpaк пoтвeрдзeнiя в мaтepiалaх aтoрa з oбсaрy Ётвy.
- Leksem *skumát* 'шнypoк / sznurek', нoтoвaнy нp. в рeж. гoрoдeцкiм, мiорcкiм, вiерхнiедзвiнскiм [СПЗБ IV: 469; ЛАБНГ IV: Кaртa № 264], cлoвo yзнaвaнe пpзeз W. Astrejкe зa кoнтaмiнoвaнe, cклaдaючae cиe з лiтeвcкiгo *sumatas* 'шнypoк цi рeмeнь длa cцягвaннa хaмyтa / sznurek лyб рзeмieн дo cцiагaнiя чoмaтa' oрaз бiа́лoруcкiгo дiaлeктaлнoгo *skutók* 'aдpэз тkaнiнy / кaвaлeк тkaнiнy'. Бpaк пoтвeрдзeнiя в гвaрaх бiа́лoруcкiх нa oбсaрзe Лiтвy i Ётвy.
- Leksem *sialíba* 'мeсцa, дзe рaнeй cтaлa хaтa / мiecцe, гдзe вчeснeй cтaл дoм'. Cлoвo тo jecт eфeктeм кoнтaмiнaцiи лiтeвcкiгo *siadzíba* (< лiт. *sodýba*) 'cялiнcкaя хaтa; зямлi нaвoкaл хaтy; мeсцa, дзe рaнeй cтaяў дoм / chata chłopska; ziemia wokół chaty; мiecцe, гдзe вчeснeй cтaл дoм' [Лaччyoтe 1982: 130] oрaз бiа́лoруcкiгo дiaлeктaлнoгo *siélišča* 'мeсцa, дзe рaнeй

стаяла хата / miejsce, na którym wcześniej stał dom' [por. ЛАБНГ IV: Карта № 72]. Słowo potwierdzone w gwarach białoruskich obszaru Litwy: *Гэта не ў нашай сялібы* Malkuny rej. ign. [СПЗБ V: 68].

- Fonetyczna postać leksemu *bialtók* (rej. brastawski, gorodocki, ostrowiecki, połocki, rosoński, szumiliński) wobec og. biał. *bialók* 'бялок / biało' [por. ЛАБНГ I: Карта № 103]. Postać taka (z wstawnym 't') wymaga jeszcze pogłębionych badań, ale niewykluczony jest tutaj wpływ substratu bałtyckiego na tym areale [Астрейка 2006: 29], por. lit. *báltymas*, łot. *baltums* 'бялок яйка / biało jajka'. Leksem notowany na Litwie w rej. trockim *Уяйку – бялток* Stare Troki rej. troc. [СПЗБ I: 259].
- Leksem *skapiéc* 'кастрыраваны баран / wykastrowany baran', notowany w rej. oszmiańskim, szczuczyńskim oraz na Litwie: *Скапец – вылажаны баран* Rudniki rej. solecz. [СПЗБ IV: 438], por. lit. *skāpas* 'ts.', por. [ЛАБНГ II Карта № 30; ЖС 1999: 15].

Pewne informacje o słownictwie typowym dla grupy północnej dialektu północno-wschodniego przynoszą nam także słowniki tematyczne, ukazujące słownictwo z różnych sfer życia i działalności człowieka [ЖС 1999; РС 2001; ЧАЛ 2006; СГ 2010]. Autorzy tych słowników wskazali na szereg wyrazów, są to m. in.:

- Leksem *bratóŭka* 'братова / bratowa', funkcjonujący w rej. szumilińskim, a w gwarach białoruskich na Litwie w rej. święciańskim: *Братоўка яна мая* Talejki rej. święc. [СПЗБ I: 214], por. [ЧАЛ 2006: 57].
- Leksem *kilún* 'самец свині непакладны, кныр / knur', występujący w rej. wierchniedźwińskim, a także w gwarach białoruskich na Litwie: *Kilun heta ciakun nazyvali* Rakowskie rej. święc. [materiały autora] i na Łotwie: *Кілун – па-простаму называюць* Raguliszki pow. dyneb. [СПЗБ II: 461], por. [ЛАБНГ I: Карта № 30; ЖС 1999: 15].
- Leksem *liachá* 'града / grządka, zagonek', notowane w gwarach białoruskich na Litwie: *Ляху нада палоць* Lajpuszki rej. ign.; *Я ў ляхах была, рукі гразныя* Rakowskie rej. święc. [СПЗБ II: 724], por. [ЛАБНГ II Карта № 179, СГ 2010: 21].
- Leksem *prýpar* 'жніво / żniwo', notowany w rej. wierchniedźwińskim oraz na Litwie: *У мяне столькі работы, такі прыпар, і сотак яшчэ не сеялі* Czuczzele rej. święc. [СПЗБ IV: 152], por. [ЛАБНГ II Карта № 173; СГ 2010: 134].
- Leksem *síska* 'цыцка ў каровы / cycek u krowy', występujący w rejonach głębockim, postawskim, wilejskim oraz w gwarach

białoruskich na Litwie: *Сіська ў каровы* Malkuny rej. ign. [СПЗБ IV: 430], por. [ЛАБНГ I: Карта № 19; ЖС 1999: 129].

- Leksem *mašárnik* ‘махавік / podgrzybek’, funkcjonujący w gwarach białoruskich rej. brasławskiego, szczuczyńskiego i wierchniedźwińskiego, na Łotwie notowany w pow. dyneburskim: *Машарнікі – мы іх бяром* Raguliszki pow. dyneb. [СПЗБ III: 53], por. [РС 2001: 273].
- Leksem *kapná* ‘малая ўкладка сена, невялікі стажок / małe ułożenie siana, niewielki stóg’, poza granicami Białorusi notowany na Łotwie w powiecie dyneburskim i lucyńskim: *Віку ў копны кладут* Kreweni pow. dyneb.; *Длінная капна сена* Posiń pow. lucyn. [СПЗБ II: 406], por. [СГ 2010: 193].
- Leksem *silizná* ‘агрэх, дрэнна ўзараная або прапушчаная лапіна зямлі / omijak, źle zaorany albo opuszczony skrawek ziemi’, funkcjonujący także w gwarach białoruskich na Łotwie: *Сілізну аставіў, назад адцягваеш плуга. Як ты косіш, сілізну аставіў!* Istra pow. lucyn. [СПЗБ IV: 425], por. [ЛАБНГ II: Карта № 141; СГ 2010: 18].
- Leksem *dziarháč* ‘дзяркач / derkacz’, występujący w gwarach białoruskich na Łotwie w rejonie lucyńskim: *Дзяргач как дзёргаіць, ён больш каля вады* Czarniawskie pow. lucyn.; *Дзяргач жаўтаваты такой, бегае каля вады* Pasiene pow. lucyn. [СПЗБ II: 69], por. [ЖС 1999: 43].

Cech fonetyczno-gramatycznych jest zdecydowanie mniej, poniżej omawiam najbardziej typowe.

Cechy fonetyczne

- Jakanie dysymilatywne typu witebskiego (np. *visná* ‘вясна / wiosna’) – typowe dla większego obszaru, ale obejmujące również obszar grupy północnej, częściowo gwary białoruskie na Łotwie [Jankowiak 2009: 135].
- Występowanie tzw. *cokania*, tj. wymowa [c] w miejscu [č], odnoszące się przede wszystkim do rzeczowników rodzaju żeńskiego na -a, z sufiksem -ičk, np. *rukavícka, sástrycka* [ДАБМ 1963: Карта № 43, ЛГ 1969: Карта № 54]. Według obydwu publikacji [ЛГ 1968; Астрейка 2006] jest to cecha występująca niekonsekwentnie (tj. paralelnie z -ičk) na północ od linii Gorodok – Połock – Głębokie. Zebrane przeze mnie materiały z obszaru Łotwy i Litwy (rej. ignaliński i święciański) nie potwierdziły występowania tej cechy, co oznacza, że nie jest tam obecna lub występuje wyjątkowo sporadycznie. Cecha ta jest typowa dla gwar nowogrodzkopiskowskich i połocko-smoleńskich i uważa się ją za archaiczną –

notowana w zabytkach piśmiennictwa już od XI wieku [JIT 1968: 224]. Zakres występowania ograniczony zazwyczaj do kilku konkretnych leksemów.

Cechy morfologiczne

- Formy narzędnika liczebników typu: *z dvum*, *z trom* [JIT 1969: Kapra № 54; ДАЕМ 1963: Kapra № 145]. Formy takie występują na północ od linii Braśław – Wierchniedźwińsk – Szumilino – Witebsk, przede wszystkim na północny-wschód od Połocka. Nie zostały potwierdzone w moich materiałach.
- synkretyzm form przypadków dopełniacza i celownika w rzeczownikach rodzaju żeńskiego na *-a* (*-ja*) w postaci na *-y* albo *-e* (*scianý, ziemlié, radnié*). Jest on powszechny w gwarach północno-wielkoruskich oraz występuje również w gwarach zachodniej Smoleńszczyzny. Jak piszą autorzy [JIT 1968: 228] należy tę cechę w gwarach północnej Białorusi traktować jako resztki dawnego systemu gramatycznego lokalnych narzeczy.
- Występowanie zaimków dzierżawczych *íchny, jéjny, jahóny*, będących nowszymi innowacjami. Notowane przeze mnie w gwarach białoruskich obszary Łotwy, Litwy (rej. ignaliński i święciański). Występują również w sąsiednich gwarach rosyjskich.
- Formy czasowników 3 osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego: *jadzióm, dadzióm*, utworzone wg wzoru *niasiom* i *idziom*. Są one nowotworem językowym, notowane przeze mnie np. w gwarach białoruskich na Łotwie.
- Nazwy przyrządów gospodarskich utworzone przy pomocy sufiksu *-dl-* (np. *kasavidla* ‘каса́вила, kacaŷë / kosisko, trzonek kosi’, *capavidla* ‘цапа́вила, capaŷë / trzonek cepa’). Sufiks ten jest archaiczną cechą, która na ziemiach wschodniosłowiańskich uproszczyła się do *-l-* lub tworzy się obecnie słowa przy pomocy *-il-*. Nazwy narzędzi gospodarskich tworzone przy pomocy sufiksu *-dl-* występują także w gwarach pskowskich, oraz białoruskich na obszarze Litwy i Łotwy, co potwierdzają materiały własne autora oraz *Słownik: I kosili kosami, i ručki jość u kasie takaja ručka, kasavidla tak i zvali. Nada kasavidla zrabić, tak i zvali pa prostu* Rakowskie rej. święc. [materiały autora]; *Каса́вила ў нас называюць* Malkuny rej. ign. [CPIЗБ II: 430]; *Capavidla heta, co dluhaje, a capavišča co bila pa salomie* Rakowskie rej. święc. [materiały autora]; Powszechność tego sufiksu w gwarach rosyjskich, białoruskich, oraz językach litewskim i polskim najprawdopodobniej świadczy o jego archaiczności.

Podsumowanie

Obszar północnej Białorusi zamieszkiwali początkowo Bałtowie, którzy w średniowieczu systematycznie ustępowali miejsca ludności pochodzenia słowiańskiego, na analizowanym obszarze – Krywiczom. Plemiona Krywiczów zamieszkiwały spore obszary północno-wschodniej Białorusi oraz spore połacie przygranicznej Rosji. Ponadto zarówno miasta (Połock czy Witebsk), jak też miejscowa ludność miały mocne związki z ludami bałtyckimi i Rygą (m. in. dzięki rzece Dźwinie). W. Astrejka zwraca uwagę, że niewykluczonym jest, że na interesującym nas białorusko-bałtycko-rosyjskim pograniczu mogła istnieć wspólnota językowa, co odzwierciedla się najlepiej we wspólnej leksyce, czego przykładem może być słowo *kálika*, *káliŭka* ‘брычка / brukiew’ (por. rosyjskie gwary pskowskie czy nowogrodzkie, łot. *kālis*, łot. dial. *kūlis*, lit. *kolŭs*, czy est. *kaalik* w tym samym znaczeniu [Астрейка 2006: 29]). Również zdaniem niektórych archeologów mogła istnieć etnogenetyczna wspólnota analizowanego obszaru, łączącą Krywiczów z obszaru późniejszej Białorusi z gwarami po rosyjskiej stronie granicy (tj. Słowenami nowogrodzkimi) [por. Седов 1970: 71, 92–103, 105–108].

Ukazane powyżej leksemy i cechy fonetyczno-gramatyczne, typowe dla grupy północnej języka białoruskiego, wskazują na związki z dialektami sąsiednich języków a ich pojawienie się jest zróżnicowane chronologicznie. Ziemie północnej Białorusi łączy np. z Pskowszczyzną istnienie na tym obszarze tych samych kultur archeologicznych. Najbardziej archaiczną cechą jest tzw. *cokanie*, które może być pochodzenia ugrofińskiego (Słoweni osiedlili się bowiem na dawnych terenach ludów ugrofińskich, co sprzyjało dalszemu rozpowszechnianiu się tej cechy także u Krywiczów) [ЛГ 1968: 229, 230]. Równie starą cechą jest zachowanie sufiksu *-dl-*, która również pojawiła się w okresie sprzed piśmiennictwa. Jak uważają autorzy [ЛГ 1968: 230] synkretyzm końcówek rzeczowników odnosi się zapewne do okresu ogólnoruskiego, a z kolei zaimki *íchny*, *jéjny* a także formy czasowników *jadzióm* i *dadzióm* są nowotworami językowymi z okresu formowania się dialektów białoruskich.

Zachowaniu starych cech oraz cech nietypowych dla języka ogólnobiałoruskiego sprzyjało szereg czynników, jak położenie geograficzne na styku różnych dialektów i grup etnicznych a także odległość od centrów. Księstwu Połockiemu, ze względu na np. handel, bliżej było do ludów bałtyckich, a przede wszystkim Pskowszczyzny i Nowogrodu niż np. Kijowa.

Jak zwraca uwagę w swojej książce A. Krywicki, w przypadku, kiedy pewien kompleks gwar wyróżnia się pewnymi cechami typowymi tylko lub przede wszystkim w odniesieniu do pewnej części struktury mowy, a nie na wszystkich poziomach, możemy wówczas mówić o strefie dialektalnej [Крывіцкі 2003: 215]. Zdaniem W. Astrejki grupę północną północno-wscho-

dniego dialektu języka białoruskiego można rozpatrywać właśnie w kategoriach strefy dialektalnej, podobnie, jak pozostałe pięć stref [Астрейка 2006: 25].

Bibliografia

- Astrejka Vera. 2006. *Severnaja gruppa beloruskich govorov kak odna iz mežjazykovogo vzaimodejstviâ* (25–31). In: Agris Timuška (ed.). *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Riga, July 28 – August 2*. Rīga 2006 [Астрейка Вера. 2006. *Северная группа белорусских говоров как одна из междязыкового взаимодействия* (25–31). In: Agris Timuška (ed.). *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Riga, July 28 – August 2*. Rīga.
- Blinava Èvelina, Mâcel'skaâ Eŭdakiâ. 1980. *Belaruskâ dyâlektalohiâ*. Mînsk [Блінава Эвеліна, Мяцельская Еўдакія. 1980. *Беларуская дыялекталогія*. Мінск].
- DABM 1963: *Dyâlektalagičny atlas belaruskaj movy*. pad rëd. R.I. Avanesava. Mînsk [ДАБМ 1963: *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. пад рэд. Р.І. Аванесава. Мінск].
- Jankowiak Mirosław. 2009. *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa.
- Jankowiak Mirosław. 2018. *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů = Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*. Praha.
- Jankowiak Mirosław. 2022. *Lexikum běloruských nářečí na Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Praha. [w druku].
- Kryvicki Alâksandr. 2003. *Dyâlektalogiâ belaruskaj movy*. Mînsk. [Кривіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск].
- LABNG 1993–1998: *Leksičny atlas belaruskich narodnyh gavorak u 5 tamah*. pad rëd. M.V. Biryly, J.F. Mackevič [ЛАБНГ 1993–1998: *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у 5 тамах*. пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч].
- Laučiute Jurate. 1982. *Slovar' baltizmov v slavânskikh âzykah*. Leningrad [Лаучюте Юрате. 1982. *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград].
- LG 1968: *Lingvistyčnââ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak*. pad rëd. R.I. Avanesava, K.K. Atrahoviča (Kandrata Krapivny) i J.F. Mackevič. Mînsk. [ЛГ 1968: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск (książka)].
- LG 1969: *Lingvistyčnââ geagrafiâ i grupoŭka belaruskich gavorak*. pad rëd. R.I. Avanesava, K.K. Atrahoviča (Kandrata Krapivny) i J.F. Mackevič. Mînsk. [ЛГ 1969: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск (atlas)].
- RS 2001: *Raslinny svet. Tëmatyčny sloŭnik*. pad rëd. L.P. Kuncëvič, A.A. Kryvickaga. Mînsk. [Раслінны свет. Тэматычны слоўнік. 2001. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].
- Sedov Valentin. 1970. *Slavâne Verhnego Podneprovja i Podvinja. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR*, выпуск 163. Moskva. [Седов Валентин. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР*, выпуск 163. Москва].

- SG 2010: *Sel'skaâ gaspadarka. Tematyčny sloŭnik*. pad red. L.P. Kuncëvič, V.M. Kurcovaj. Minsk. [Сельская гаспадарка. Тэматычны слоўнік. 2010. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай. Мінск].
- SPZB 1979–1986: *Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusi i âe pagraničča*. pad red. J.F. Mackevič. Minsk. [СПЗБ 1979–1986: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск].
- ČAL 2006: *Čalavek. Tematyčny sloŭnik*. pad red. L.P. Kuncëvič, A.A. Kryvičkaga. Minsk. [Чалавек. Тэматычны слоўнік. 2006. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].
- ŽS 1999: *Žyviol'ny svet. Tematyčny sloŭnik*. pad red. L.P. Kuncëvič, A.A. Kryvičkaga. Minsk. [Жывёльны свет. Тэматычны слоўнік. 1999. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].

ABSTRACT: The article discusses the Northern subdialect group of the Northeastern Belarusian dialect, which is one of the least studied in terms of its structure and genesis. It is characterized primarily by a number of lexical and lexical-semantic features, typical not only for this area of Belarus, but linking it with Russian dialects and dialects of the Baltic languages. These features were formed in various historical periods: the oldest (from before the writing system appeared) include, among others, the so-called *cokan'e* and the preservation of the suffix *-dl-* forming the names of farm tools; the syncretism of noun endings probably dates back to the general Russian period, while the pronouns *íchny*, *jéjny* and the verb forms *jadzióm* and *dadzióm* are newer innovations from the period of the formation of Belarusian dialects.

KEYWORDS: Belarusian dialectology, Belarusian subdialects, the North subdialectal group, contact between languages, Kryvičy.

STRESZCZENIE: W artykule omówiona została północna grupa gwar północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, która należy do najsłabiej zbadanych tak pod względem struktury, jak i samej genezy. Charakteryzuje się przede wszystkim szeregiem cech leksykalnych i leksykalno-semantycznych, typowych nie tylko dla tego obszaru Białorusi, ale łączących ją z gwarami rosyjskimi a także dialektami języków bałtyckich. Cechy te formowały się w różnych okresach historycznych – do najstarszych (z czasów sprzed piśmiennictwa) należą m. in. tzw. *cokan'e* oraz zachowanie sufiksu *-dl-* tworzącego nazwy przyrządów gospodarczych, synkretyzm końcówek rzeczowników odnosi się zapewne do okresu ogólnoruskiego, a z kolei zaimki *íchny*, *jéjny* a także formy czasowników *jadzióm* i *dadzióm* są nowotworami językowymi z okresu formowania się dialektów białoruskich.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia białoruska, gwary białoruskie, grupa północna gwar białoruskich, kontakty międzyjęzykowe, Krywicze.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле аналізуецца гаворкі паўночнай групы паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы, якія з'яўляюцца найменш даследаванымі як з пункту гледжання структуры, так і паходжання. Яны характарызуюцца, прынамсі, шэрагам лексічных і лексічна-семантычных рыс, тыповых не толькі для гэтага абшару Беларусі, але і для суседніх рускіх гаворак, а таксама для дыялектаў балцкіх моў. Гэтыя рысы фармаваліся ў розныя гіста-

рычныя перыяды – да найстарэйшых (з дапісьмовага перыяду) можам залічыць г. зв. *цоканне* і захаванне суфікса *-дл-*, пры дапамозе якога ствараюцца назвы гаспадарчых прылад, сынкрэтызм канчаткаў назоўнікаў адносіцца праўдападобна да агульнарускага перыяда, а займеннікі *іхны*, *ейны* з'яўляюцца пазнейшымі інавацыямі з часоў фармавання беларускіх дыялектаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская дыялекталогія, беларускія гаворкі, паўночная група беларускіх гаворак, міжмоўныя сувязі, крывічы.

Data przesłania artykułu: 21.11.2021

Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mirosław Jankowiak – Czechy, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Instytut Słowiański; dr; specjalność naukowa: językoznawstwo; zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, język Białorusinów poza granicami Białorusi, pogranicze bałtycko-słowiańskie, polszczyzna północnokresowa.

Adres: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, Valentinská 1, 11000 Praha 1, Czechy.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Jankowiak Mirosław. 2021. *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon wileński)*. „Slavistika Vilnensis” 66(1): 85–101.
2. Jankowiak Mirosław. 2021. *Prasa białoruska międzywojennej Łotwy (przegląd wydawnictw)*. „Studia Białorutenistyczne” 15: 11–32.
3. Jankowiak Mirosław, Vašíček Michal (ed.). 2020. *Slovanské dialekty v jazykovém kontaktu. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*. Praha.
4. Jankowiak Mirosław. 2020. *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon solecznicki)*. „Slavistika Vilnensis” 66(2): 83–97.
5. Jankowiak Mirosław. 2020. *Belarusian language and dialects in Latvia: history, present day, perspectives*. „Linguistica Lettica” 28:94–117.